DOI: [10.32702/2307-2105-2020.7.19](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.7.19)

УДК 330.31:330.8

*В. Л. Смесова,
д. е. н., доцент, доцент кафедри підприємництва,
організації виробництва та теоретичної і прикладної економіки,
ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет»
ORCID ID: 0000-0002-0444-4659*

СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ТА ПРОЦЕС ВІДТВОРЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

*V. Smiesova
Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Entrepreneurship,
Production Organization and Theoretical and Applied Economics,
Ukrainian State University of Chemical Technology*

MODERN VIEWS ON ECONOMIC DEVELOPMENT AND THE PROCESS OF REPRODUCTION OF ECONOMIC RELATIONS

У статті проаналізовано погляди сучасних вчених-економістів щодо сутності і характеристик економічного розвитку та економічного зростання. На основі ретроспективного аналізу виявлено схожі і відмінні риси, внутрішні та зовнішні характеристики, чинники та важелі економічного розвитку та економічного зростання, доведено неправомірність ототожнення цих процесів. Обґрунтовано особливості розвитку системи відтворення економічних відносин крізь призму змін потреб та економічних інтересів суб'єктів, удосконалення продуктивних сил суспільства, способів організації виробництва та інших внутрішніх компонентів даної системи. Проаналізовано вплив зовнішнього по відношенню до даної системи середовища – економічних та інституційних умов, які склалися у даному суспільстві, на процеси її розвитку. Розкрито синергетичні аспекти розвитку системи відтворення економічних відносин.

In society, the needs and interests of subjects are constantly changing, existing technologies are being improved and new production technologies are being created, new types of economic resources are emerging, the achievements of science and technology are widely used, which determines the development of productive forces, methods of organizing production and economic relations. At the same time, the conditions for the formation of economic interests are changing, as well as the institutional norms and rules that restrict their implementation, new mechanisms of interaction between subjects within the framework of economic relations are being created. Taking this into account, the reproduction of economic relations also acquires new features and takes place in a new state and under a new order. The purpose of the article is to analyze the views of modern economists on the essence of economic development, substantiate the theoretical and methodological foundations for the development of the system of reproduction of economic relations. The article analyzes the views of modern scientists regarding the essence and characteristics of economic development and economic growth. Revealed similar and distinctive features, internal and external characteristics, factors and levers of economic development and economic growth, proved the illegality of identifying these processes. It has been proved that

development can occur both as a result of internal changes in the system itself, and as a result of changes in factors external to it, primarily in institutions. The features of the evolutionary and revolutionary development of the system of reproduction of economic relations through the prism of changes in the needs and economic interests of subjects, the improvement of the productive forces of society, methods of organizing production and other internal components of this system are substantiated. The evolutionary and revolutionary basis of this process is revealed. The influence of the external environment in relation to the given system - economic and institutional conditions, which have developed in a given society, on the processes of its development is analyzed. The synergetic aspects of the development of the system of reproduction of economic relations are revealed. The transition of this system to a qualitatively new level of development takes place on the basis of the transformation of economic relations and economic interests, profound transformations in the mechanisms for the realization of property, fundamental changes in institutions, which ensure the correspondence of relations to changes in productive forces and technologies.

Ключові слова: відтворення; відтворення економічних відносин; економічне зростання; економічні інтереси; економічний розвиток.

Key words: reproduction; reproduction of economic relations; economic growth; economic interests; economic development.

Постановка проблеми. У суспільстві постійно відбувається розвиток потреб та інтересів суб'єктів, удосконалюються наявні і створюються нові технології виробництва, з'являються нові види економічних ресурсів, широко застосовуються досягнення науки і техніки, що обумовлює розвиток продуктивних сил, способів організації виробництва та економічних відносин. Виходячи з цього, система відтворення економічних відносин також характеризується змінами, які обумовлюють її розвиток у просторі і часі. З іншого боку, формування і реалізація економічних інтересів суб'єктів є формою прояву економічних відносин в процесі їх розвитку, а також змін, що відбуваються в економічному та інституційному середовищі суспільства. Останні задають вихідні умови для формування економічних інтересів, а також правила і норми їх реалізації, визначають механізми взаємодії суб'єктів в рамках економічних відносин. З огляду на це, актуалізується потреба у дослідженні системи сучасних поглядів на процес розвитку системи відтворення економічних відносин, внутрішніх та зовнішніх рушійних сил цього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні теорії економічного зростання та концепції економічного розвитку, сутність, види та дієві механізми економічного розвитку суспільства, чинники, які його обумовлюють та стримують, можливі стратегії досягнення соціально-економічного розвитку досліджено в роботах вітчизняних вчених Артёмової Т., Гальчинського А., Гейця В., Гриценка А., Філіпенко А., Шинкарук Л. та ін. Суспільне відтворення, його основні фактори і типи, інституційні засади відтворювального процесу також були предметом наукового аналізу зазначених вчених-економістів [1–3]. Науковий аналіз системи відтворення економічних відносин та її характеристик були предметом наших попередніх досліджень [4]. Утім, формування цілісного уявлення щодо соціально-економічного розвитку суспільства обумовлює необхідність дослідження системи відтворення економічних відносин як основи суспільного відтворення, зокрема, у контексті її розвитку, а, отже, розвитку її внутрішнього і зовнішнього середовища, кількісних і якісних змін та чинників, які детермінують цей процес.

Метою статті є аналіз поглядів сучасних вчених-економістів щодо сутності економічного розвитку, обґрунтування теоретико-методологічних засад розвитку системи відтворення економічних відносин.

Виклад основного матеріалу. Серед основних понять, які застосовують науковці для обґрунтування суті розвитку, найчастіше зустрічаються «зміни» і «зростання». У філософському ракурсі змінність, що є похідною від категорії «зміна» (від *праслав. «тѣна»* – обмін, міна), – це здатність перетворення у дещо інше, конверсія з одного якісно визначеного буття в якісно інше визначене буття, це стан, альтернативний стабільності, перехід з одного стану в інший, зміна змісту в часі [5, с. 87]. З іншого боку, поняття «розвиток» трактується як вищий тип руху і зміни в природі і суспільстві, пов'язаний з переходом від однієї якості, стану, до іншої, від старого до нового [5, с. 397]. Отже, зміни передбачають різноманітні перетворення – кількісні (якісні), екстенсивні (інтенсивні), прогресивні (регресивні), що можуть мати своїм результатом рух і розвиток даної системи та її елементів, зовнішнього по відношенню до системи середовища, інших систем, з якими вона взаємодіє. А розвиток у загально-філософському визначенні означає якісні зміни, що детермінують якісно інший стан явища, процесу, системи тощо. Це дає підстави розглядати ці поняття як такі, між якими існує всезагальний зв'язок, а ці явища – як причину і наслідок, оскільки зміни мають за мету (можуть мати своїм результатом) розвиток.

Причинно-наслідковий зв'язок між даними поняттями підкреслено і вченими-економістами. Звернувшись до здобутків сучасних науковців у цьому ракурсі дослідження, доходимо висновку, що, визначаючи поняття «економічний розвиток», вчені вважають його сутнісною основою вказані нами форми змін: якісні [6], кількісно-якісні [7], прогресивні [8]. Одночасно з цим певний час існувала позиція, відповідно

до якої під економічним розвитком розумілося економічне зростання. Науковий дискурс з приводу співвідношення останніх категорій мав своїм результатом те, що сьогодні переважна більшість вчених-економістів розмежовують поняття «зростання» і «розвиток» і не вважають їх тотожними. Відповідно під економічним розвитком частіше за все науковці розуміють якісні (або кількісно-якісні) зміни, що відбуваються у довгостроковому періоді часу в економічній системі, імпульсом до яких є економічні протиріччя, зміни у потребах та інтересах. При цьому визначальними рисами економічного розвитку називають незворотність, спрямованість, закономірність, підпорядкованість даних змін економічним законам [7, с. 203]. Одночасно економічне зростання розглядається як «елемент економічного розвитку» і одночасно як наслідок структурних перетворень, як збільшення (поступальний приріст) реального доходу в економіці (ВНД, ВВП, національного доходу), ріст реального випуску в розрахунку на душу населення [9, с. 239]. І, з огляду на це, робиться висновок, що економічне зростання – це «кількісний економічний розвиток», а економічний розвиток – це якісне економічне зростання [1, с. 82]. Відповідно, виходячи з даних тверджень, зростання відображає, по-перше, у яких кількісних пропорціях відбувся розвиток і які тенденції дане явище має у часі, по-друге, виявляє створену в економічній системі матеріальну основу для розвитку, а, отже, основу для відтворення продуктивних сил та економічних відносин на новому рівні, але не відображає його якісні характеристики та якісні зміни. Тому опоненти даного підходу зауважують, що економічний розвиток – це «не просте кількісне збільшення» показників матеріального випуску і добробуту, а стан економічної системи, за якого «має місце нове економічне явище» – поява нових благ, продуктивних сил, засобів виробництва, інститутів, відносин [6, с. 15], які обумовлюють її новий якісний стан. Саме тому політекономія вивчає теорію економічного розвитку, а прикладна економіка сконцентрована в руслі економічного зростання [2, с. 4].

Таким чином, узагальнюючи здобутки науковців у даному аспекті дослідження, виявляємо, що економічне зростання вважається індикатором кількісних змін, які позначають, наскільки збільшився або зріс матеріальний добробут економічних суб'єктів порівняно з певним періодом часу. З одного боку, враховуючи те, що збільшення вказаних вище показників зростання характеризує зміни у доходах, а, отже, у рівні реалізації економічних інтересів суб'єктів, у матеріальному рівні забезпечення їх життєдіяльності, у матеріальних можливостях, створених в економічній системі для задоволення потреб і забезпечення нормального функціонування, з цього ракурсу зростання дійсно є характеристикою змін, які сприятимуть розвитку економічних суб'єктів. Однак, з іншого боку, як підкреслюють сучасні вчені, вказані показники не відображають інших показників розвитку – показників покращення якості життя, задоволення потреб людини і суспільства, які знаходяться вище фізіологічного рівня піраміди Маслоу (у безпеці, самореалізації, соціальному положенні), загроз для екологічного середовища, технологічного та інвестиційного розвитку, зниження соціальної нерівності, можливостей задовольняти потреби нинішніх та майбутніх поколінь тощо [10, с. 7,8]. Отже, це також означає, що показники зростання є тільки індикаторами підвищення результативності у виробництві, розподілі й обміні, але не у споживанні та в інших – неекономічних сферах. Тому зростання не можна розглядати в якості всеохоплюючої кількісної характеристики розвитку суспільства, а також кожного окремого суб'єкта (людини). Крім того, економічне зростання відображає потенційні можливості (ресурси, доходи) створені в економіці, тобто наявні в економічній системі можливості для подальшого відновлення економічних відносин та реалізації інтересів суб'єктів. З цього ракурсу – досягнення економічного зростання є характеристикою формування матеріальних і нематеріальних умов для розвитку відносин в сфері виробництва, розподілу, обміну і споживання, а також передумовою для їх подальшого відтворення, відтворення продуктивних сил та взаємодії економічних інтересів.

Тому дані поняття співвідносяться як одиничне і загальне, але не є тотожністю – економічне зростання є складовою економічного розвитку, його кількісною характеристикою, а економічний розвиток є більш ємною категорією та обов'язково передбачає якісні зміни. Одночасно, як зауважують вчені-економісти, кількісною складовою економічного розвитку може бути не тільки економічне зростання, а й економічний спад (занепад) [6, с. 15; 9, с. 239]. Йдеться про те, – зауважує Шинкарук Л.В., – що економічний розвиток може досягатися на основі зміни форм і видів власності, технологічного способу виробництва, значних інноваційних перетворень тощо [6], які не супроводжуються зростанням, а характеризуються падінням основних показників матеріального добробуту та економічним спадом. Тим самим для економічного розвитку є характерними коливання, що приймають форму економічного циклу. Основу даного підходу заклад у своїй теорії Й. А. Шумпетер, який підкреслив циклічний характер розвитку, а також визначив інновації як його основу. А пізніше його здобутки поглиблювали і сучасні науковці, у т.ч. і у вітчизняному науковому просторі – розробники теорій розширеного суспільного відтворення, економічного зростання, стійкого економічного розвитку [1; 2; 6]. Науковці виявили, що економічний розвиток передбачає не тільки кількісні зміни у матеріальному випуску і матеріальному добробуті, а й те, що відмінною ознакою розвитку є створення нового явища (процесу), нових об'єктів, форм економічних відносин, нових економічних систем або здійснення будь-яких інших економічних перетворень, які мають нові якісні характеристики [1; 6].

Таким чином, дані висновки дозволяють нам ще раз упевнитися, що основоположною характеристикою економічного розвитку є або формування якісно нового, інноваційного (що само по собі вже відповідає абсолютно іншим якісним характеристикам) або удосконалення вже існуючого, яке супроводжується якісними змінами. Тим самим було встановлено характер перетворень, які обумовлюють розвиток, та шляхи, на основі яких він може бути досягнутий. Але не менш важливим моментом даних висновків було те, що якісні зміни, які продукують економічний розвиток, знаходяться в руслі продуктивних сил, економічних відносин, інститутів та економічних інтересів. У цьому зв'язку Філіпенко А.С. підкреслив, що економічний розвиток в своїй основі має перетворення «елементів суспільних відносин», «матеріально-речових складових суспільства», «соціально-

економічних систем» [1, с. 45], а Шинкарук Л.В. уточнила, що у контексті розвитку йдеться про якісні зміни соціально-економічних відносин, в основі яких лежать відносини власності, а також інститутів, які їх регулюють [6, с. 15]. Останні, як відомо з основ економічної теорії, закріплюють і регламентують відповідні відносини в економічній системі, встановлюють їх рамки, визначають межі реалізації економічних інтересів, а, отже, формують інституціональне середовище для забезпечення їх подальшого розвитку і відтворення. Відповідно з інституціональної точки зору досягнутий економічний розвиток, який обумовлюється потребами, є характеристикою того, наскільки економічна система та її інститути забезпечують рівень добробуту, достатній для задоволення даних потреб, а також для підтримання відповідної якості відтворення людського чинника економічного зростання. Тому основою розвитку є також якісні зміни в інститутах, оскільки дані зміни потенційно спрямовані на створення інституціональних умов, які забезпечують реалізацію економічних інтересів людини і суспільства, відновлення продуктивних сил, відтворення економічних взаємодій на якісно новому рівні, що дозволить створити матеріальну і нематеріальну основу для задоволення потреб суб'єктами. Йдеться не тільки про створення на основі інститутів можливостей отримання доходів, матеріальних благ і добробуту в економічній системі, але і про інституціональне середовище, яке дозволяє отримувати освіту, підтримувати здоров'я, задовольняти інші соціальні потреби, закріплювати правила економічної поведінки.

Однак якісні зміни інститутів, неефективні з точки зору реалізації інтересів кожної окремої людини і суспільства, можуть обмежувати внутрішні зміни (і кількісні, і якісні) в економічній системі, зміни в продуктивних силах та економічних відносинах, знижувати рівень реалізації економічних інтересів суб'єктів, а, отже, стримувати відтворювальні процеси та обмежувати розвиток всіх компонентів системи відтворення економічних відносин та економічних інтересів. Подібна ситуація також спостерігається за умови відставання якісних змін в інститутах від динаміки розвитку всієї системи, що детермінує, зазначає Гриценко А. А., – деструктивні явища, конфлікти, девіантну поведінку, порушення устояних алгоритмів економічної поведінки [3, с. 9-10].

Розглядаючи систему відтворення економічних відносин, доходимо висновку, що її розвиток може відбуватися як в результаті внутрішніх змін у самій системі, так і унаслідок змін у зовнішніх по відношенню до неї чинниках, насамперед в інститутах. Дана система не знаходиться в абсолютно незмінному, застиглому стані, а удосконалюється, розвивається, ускладнюється у часі і просторі на основі розвитку потреб, продуктивних сил, економічних інтересів, економічних відносин, способів, методів і форм їх реалізації економічними суб'єктами тощо. Тобто для неї є характерною динамічність, в основі якої лежить історичний розвиток вказаних елементів системи, який, за висловлюванням Чухно А.А., характеризує обумовленість сучасного стану системи розвитком у попередньому періоді і одночасно створення у даній системі підґрунтя для її майбутнього стану на сучасному етапі [11]. В процесі руху система відтворення економічних відносин характеризується, з одного боку, внутрішніми змінами (у внутрішніх зв'язках, підсистемах, їх елементах, ієрархії, властивостях), а, з іншого боку, змінами під впливом зовнішнього середовища. І в першу чергу система зазнає зовнішнього впливу з боку інститутів, реагує на них і чинить на них зворотний вплив. Зазначені ознаки з точки зору сучасної економічної науки є характеристиками відкритості [3, с. 145], що дає підстави вважати систему відтворення економічних відносин відкритою.

Джерелом розвитку системи відтворення економічних відносин є погодження і подальший розвиток протиріч – розвитку продуктивних сил та характеру виробничих відносин, протиріч інтересів суб'єктів, протиріч безмежних потреб та обмежених ресурсів, що за твердженням вчених-економістів і «породжують дію рушійних сил», а також «внутрішню енергію саморозвитку системи» через їх конфлікт, боротьбу, розв'язання і новий розвиток на основі змін [11; 7, с. 203]. Виходячи з чого, розвиток системи відтворення економічних відносин відбувається у відповідності з законами діалектики, які передбачають діалектичний перехід кількісних змін у якісні (коли система рухається від старої якості до нової на основі нагромадження кількісних змін), законом заперечення заперечення (коли відбуваються нові перетворення й одночасно відтворення попередніх форм вже у новій формі), законом єдності і боротьби протилежностей (відповідно до якого змінюється якість, відбувається оновлення системи, з'являється її новий стан та відбувається її рух), сформульованих Г. Гегелем. Крім того, доповнює дані закони синергетика, яка пояснює природу флуктуацій (коливань) системи унаслідок її змін, першооснову цих змін та напрями руху даної системи під їх впливом.

Проведений нами аналіз економічних поглядів виявив, що вчені-попередники і сучасні філософи та економісти виділяли еволюційний і революційний етапи розвитку економічних відносин. Так, термін «еволюція», уведений у науковий обіг Г. Спенсером, вчений трактував як будь-який процес історичного перетворення, безперервно зростаючу складність в організації і функціонуванні живих систем [12, с. 358]. У вузькому філософському значенні – це повільні поступові зміни, а у широкому значенні – стан системи, який є наслідком поступових, відносно тривалих змін її вихідного стану. А революція – це «різкий сплеск ... інтервал вибухоподібної активності явища, в результаті якого воно змінює свої якісні, сутнісні, цілісні визначеності», це «різновид прогресивного, еволюційного типу змін», протилежність «... змінам реакційним, регресивним» [12, с. 429]. Проаналізувавши підходи основоположників еволюціоністських теорій і сучасних економістів до визначення шляхів і характеру розвитку в процесі відтворення економічних відносин, які розділилися у цьому питанні, дотримуємося підходу, елементи якого були закладені К. Марксом, а основу якого сформував Й.А. Шумпетер. Сьогодні ж його розвивають такі вітчизняні науковці як Чухно А.А., Юхименко П.І., Леоненко П.М., Гальчинський А. М., Гриценко А.А., Барановський О.І. Узагальнення і систематизація здобутків вчених дозволили дійти висновку, що розвиток відбувається на основі поєднання еволюційного та революційного етапів через перехід кількісних змін у глибокі якісні зрушення, що обумовлює формування нового якісного стану в процесі відтворення економічних відносин та реалізації інтересів, і що відповідає вказаним нами

діалектичним законам [11].

З одного боку, унаслідок об'єктивних закономірностей розвитку економічної системи і суспільства відбувається послідовний і тривалий процес зміни потреб суб'єктів, що викликає певні зміни у продуктивних силах або у певних їх елементах, розвиток навичок, кваліфікації, здібностей, удосконалення засобів виробництва, коригування технології виробництва, форм і методів організації відносин та інтересів економічних суб'єктів. Поступово ці зміни призводять до їх відображення у продуктах, які виробляються за допомогою даних продуктивних сил і на основі даних способів виробництва та технологій, що означає втілення цих поступових змін у цих продуктах (благах) [3, с. 15]. Крім того, у даних продуктах за висловлюванням Гриценко А.А. «уречевлюються» й інститути, які потім «розпредмечуються в діяльності, відокремлюються від предмета» і стають повноправними нормами і правилами [3, с. 15].

Дійсно, на такій еволюційній основі відбувається поступове нагромадження кількісних змін у продуктивних силах і способі виробництва, втілення даних змін у ресурсах, продуктах, доходах. Це формує протиріччя між втіленими змінами й економічними відносинами, інтересами, а також існуючими інститутами (формальними і неформальними), які в своїх нормах і правилах відображають раніше сформовані економічні відносини та економічні інтереси. Регламентація і закріплення нових інституціональних норм і правил, відповідних даним змінам, обумовлює перехід у новий стан як інститутів, так і економічних відносин та інтересів, формування і затвердження їх нових форм і механізмів реалізації. Зазначене означає імплантацію нових інститутів і відносин власності, нових організаційно-правових форм взаємодії економічних суб'єктів, способів отримання економічної вигоди (користі). Тим самим на основі створення нових інститутів одночасно відбувається погодження протиріч продуктивних сил та економічних відносин, інтересів суб'єктів, продуктивних сил та інститутів, інтересів та інститутів. Відповідно після зазначених інституціональних змін процес відтворення економічних відносин реалізується вже на якісно новому рівні, набуває нових форм і нового характеру. Отже, розвиток у такому ракурсі постає як симбіоз кількісного й якісного шляхом еволюційного нагромадження кількісних змін та подальшого переходу системи відтворення економічних відносин у якісно новий стан. Розвиток досягається еволюційним і мирним шляхом, і координуючу функцію при цьому виконують інститути. Після досягнення нового стану система знов продовжує поступовий довгоплинний процес еволюційних змін – незначними темпами та з низькою швидкістю змін, що характеризуються поступовим нагромадженням змін, формуванням нових характеристик. Це одночасно означає також початок функціонування якісно нової системи інститутів, яка відображає нову систему економічних інтересів та спрямована на реалізацію нових взаємодій економічних суб'єктів.

За своїм змістом розвиток даної системи представляє собою зміну якісних станів відтворення економічних відносин, яка відбувається шляхом переходу від однієї історичної форми відтворювальних взаємодій до іншої, від одних економічних інтересів (продуктивних сил, способів виробництва і т. д.) до інших. Тому у даному контексті він є тривалим історичним процесом. Як зазначає Гриценко А.А., відтворювальній динаміці властивий циклічний характер, що пов'язаний із внутрішніми суперечностями, які формуються у зв'язку з різними темпами змін складових соціально-економічної системи [3, с. 24]. Перехід на новий рівень функціонування системи відтворення економічних відносин формує умови для майбутнього рівня розвитку даної системи. На основі поступового відмирання старих, невідповідних новим вимогам, елементів, форм, зв'язків, структур удосконалюються існуючі і починають зароджуватися і розвиватися нові. Зауважимо, що першоосновою поступального шляху розвитку системи є екстенсивні, тобто кількісні зміни у ресурсно-технологічній структурі при збереженні якісної основи відносин власності, перетворення продуктивних сил на основі раніше сформованих наукових знань і базових технологій, поступове нагромадження їх кількісних трансформацій, яке створює підґрунтя для поступових змін якісної основи економічних відносин та економічних інтересів. Тому зрозуміло, чому відмінною рисою такого шляху розвитку є тривалість і поступальність перебігу. Це зумовлено різними темпами розвитку потреб, засобів виробництва, технологій та інститутів, що створює невідповідність між закріпленими у нормах і правилах економічними відносинами та інтересами і змінами у продуктивних силах. Отже, формування інститутів, адекватних рівню розвитку вказаних елементів, є основою для забезпечення якісного вдосконалення, оновлення властивих системі внутрішніх зв'язків і відносин, а також переходу відтворення економічних відносин від одного якісного стану до іншого, «від однієї історичної форми відтворення до іншої» [3, с. 17]. І саме інститути виконують роль самоорганізуючого механізму, який нівелює протиріччя та упорядковує внутрішні зв'язки і відносини.

Утім, для даної системи можуть бути також характерними різкі революційні зміни на фоні нагромадження еволюційних перетворень. К. Маркс вважав, що тільки революція і воєнний шлях погодження протиріч є основою суспільного розвитку і кардинальної зміни економічних відносин. Однак сучасні науковці стверджують, що за воєнних дій і переворотів формуються можливості для виходу на нову траєкторію функціонування, але не розвитку, і воєнні дії необов'язково є спрямованими на реформування або якісну зміну економічних відносин. Як правило, у випадку перетворень воєнним шляхом йдеться про затвердження можливостей для реалізації приватних інтересів певних суб'єктів, кланів, груп, а не про здійснення конструктивних економічних реформ в сфері економічних відносин. Одночасно з цим, на їх переконання, у сучасній економіці поряд із безперервними еволюційними перетвореннями відбуваються різкі революційні зміни, однак на іншій основі. Так, вони втілюються на основі фундаментальних, кардинальних трансформацій у науці і техніці, технологіях і засобах виробництва, унаслідок появи принципово нових видів ресурсів, інновацій, формування принципово інших навичок і кваліфікації робочої сили, що виступають детермінантами інтенсивного розвитку системи відтворення економічних відносин. Тому сьогодні саме ці чинники й обумовлюють «творче руйнування» (у термінології Й.А. Шумпетера) та революційний стрибок системи до

якісно нового стану. Так, у сучасний період на революційній основі відбувся перехід до інформаційно-мережевої економіки, в основі якої лежать цифрові технології, що вимагало розробки нової інституціональної структури, яка б закріпила нові форми економічних зв'язків та відносин на рівні формальних і неформальних норм і правил [3, с. 16].

Виходячи з принципів синергетики, яка дозволяє виявити механізм формування зв'язків, взаємодії елементів та розгортання процесу розвитку у системі, у найбільш узагальненому вигляді обґрунтовується наступним чином. Унаслідок поступально-кумулятивного ефекту еволюційних змін система відчуває поштовхи з боку продуктивних сил, науково-технологічної системи, піддається хаотичним коливанням і виходить з упорядкованого стану. Це призводить до революційних трансформацій у базових і допоміжних інститутах, у системі відносин власності, детермінує затвердження нових форм реалізації економічних відносин і взаємодії економічних інтересів, трансформацію в розподілі праці, спеціалізації, кооперуванні та організації виробництва тощо. І таким чином на основі зазначених процесів система відтворення економічних відносин та взаємодії економічних інтересів отримує новий якісний зміст і набуває інтенсивного характеру, переходить до нових форм взаємодій в процесі привласнення-відчуження ресурсів, продуктів, доходів, засобів виробництва, формування нової якості і структури потреб тощо. А це, у свою чергу, стає основою для створення нових співвідношень між потоками «на вході» і «на виході», ресурсами та економічною віддачею (вигодою, користю) від їх використання в процесі відтворення економічних відносин, тобто змінює ступінь реалізації економічних інтересів і задоволення потреб суб'єктів.

Враховуючи зазначене, для розвитку системи є характерними нелінійність, здатність до самоорганізації, інтенсивних якісних перетворень, які одночасно зумовлюють нові кількісні зміни, регенерацію процесу відтворення економічних відносин, досягнення упорядкованості й нового стійкого стану через хаос, коливання, вплив зовнішнього середовища [4]. Переламним результатом, що знаменує нелінійний рух системи вгору, тобто стрибок на якісно новий рівень розвитку, є трансформація економічних відносин та економічних інтересів, глибокі перетворення, рух форм і механізмів реалізації власності на основі кардинальних змін у зовнішньому середовищі (інститутах), які і забезпечують відповідність відносин змінам у продуктивних силах, технологіях тощо.

Одночасно з цим, науковці підкреслюють, що новий рівень розвитку системи може мати якісно низькі характеристики і низхідну траєкторію – траєкторію падіння [6, с. 15; 9, с. 239]. Низхідна траєкторія формується, коли в системі існують неефективні форми і механізми економічної взаємодії, стримується розвиток економічних відносин через обмеження приватної власності і підприємницьких відносин, доступу до отримання прав власності та акціонування, коли існує монополізація доступу до ключових ресурсів, ринків, стримується розвиток технологій, впровадження інновацій, обмежуються можливості для розвитку людини як основної продуктивної сили. У таких умовах існує низхідна динаміка реалізації інтересів та рівня задоволення потреб, низький рівень якості життя та умов функціонування суб'єктів.

Таким чином, характеристикою революційних змін у системі є формування різних траєкторій розвитку, що пов'язано з наявністю множини структур-аттракторів, набору шляхів змін. Аттрактори – це множина потенційно можливих шляхів розвитку системи відтворення економічних відносин та економічних інтересів, які виступають альтернативними варіантами розв'язання протиріч між її внутрішніми якостями та якостями зовнішнього середовища в умовах максимального рівня флуктуацій, порушення упорядкованості (дисипації) і хаотичності (ентропії) системи. Йдеться про суперечності продуктивних сил та закріплених інститутами форм і механізмів реалізації відносин власності, протиріччя інтересів суб'єктів, суперечності інституціонального середовища та економічної поведінки суб'єктів тощо. Тому відповідно вибір того чи іншого аттрактору означає досягнення системою нового порядку (більш високого або низького рівня), який сформувався у динамічному хаосі і є результатом змін та нелінійного розвитку. Хаотичність невинно змінюється порядком, потім новою нестійкістю, змінами, короткочасною збалансованістю та знов хаотичністю (невпорядкованістю) [4]. Отже, режими «порядку», що формує стійку основу системи, і «хаосу», як результату змін і основи флуктуацій у даній системі, виступають вбудованими механізмами забезпечення її самоорганізації і самовідновлення, кількісної і якісної трансформації, тобто динамічного розвитку даної системи.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що розвиток системи відтворення економічних відносин може відбуватися на еволюційній або революційній основі. У першому випадку – це поступовий розвиток потреб, економічних інтересів та продуктивних сил, який обумовлює еволюційний розвиток економічних відносин та їх відтворення на попередній основі з незначними змінами. Революційний розвиток передбачає стрімкі зміни у потребах, економічних інтересах, продуктивних силах, товарах та послугах на основі якісних змін науково-технологічної бази та інноваційних перетворень, які мають своїм наслідком інтенсивні зміни та розвиток економічних відносин і відповідно їх відтворення же у новому якісному стані. При цьому значний вплив на розвиток відтворення економічних відносин та економічних інтересів чинять економічне та інституційне середовище, які задають умови, за яких відбувається відтворення економічних відносин на новому рівні, межі реалізації економічних інтересів суб'єктів, норми і правила їх взаємодії. Аналіз розвитку даної системи на основі засад синергетичної теорії дозволив виявити, що його характеристиками є нелінійність, здатність до самоорганізації, інтенсивних якісних перетворень, які у свою чергу детермінують кількісні зміни, досягнення системою відтворення економічних відносин упорядкованості й нового стану через хаос, біфуркації та вибір нового вектору розвитку (прогресивного або регресійного). Перспективами подальших наукових розвідок є формування у суспільстві сприятливого економічного та інституційного середовища як основи прогресивного розвитку системи відтворення економічних відносин та реалізації економічних інтересів суб'єктів.

Список використаних джерел.

1. Филипенко А.С. Экономическое развитие: цивилизационный поход. М. : Экономика, 2001. 260 с.
2. Гальчинський А. Економічний розвиток: методологія оновленої парадигми. *Економіка України*. 2012. № 5. С. 4–17.
3. Відтворювальна динаміка економічних систем: інститути та діяльність : монографія / за ред. Гриценка А. К. : НАН України, 2018. 524 с.
4. Смесова В.Л. Відтворення економічних інтересів як нелінійна динамічна система. *Проблеми економіки*. 2017. № 4. С. 336–343.
5. Новая философская энциклопедия: в 4-х т. / Ин-т философии РАН; 2-е изд., М.: Мысль, 2010. Т. 2. 634 с.
6. Геєць В.М., Шинкарук Л.В., Артьомова Т.І. та ін. Структурні зміни та економічний розвиток України : монографія / за ред. д-ра екон. наук Л.В. Шинкарук; НАН України ; Ін-т екон. та гірогнозув. К., 2011. 696 с.
7. Економічний енциклопедичний словник : у 2 т. / за ред. С.В. Мочерного. Львів : Світ, 2005. Т. 1. 616 с.
8. Литвиненко Н.І. Інституціональні складові соціально-економічного розвитку країни: монографія. Нац. гірн. ун-т. Дн-ськ: НГУ, 2015. 310 с.
9. Волошина О.А. Теоретичні аспекти визначення та сутності економічного розвитку підприємства. *Економіка і суспільство*. 2018. № 15. С. 237–242.
10. Черемисина Д.В. Современное развитие дефиниций «экономический рост» и «экономическое развитие». *Economics*. 2017. № 3 (24). С. 6–12.
11. Чухно А.А. Юхименко П.І., Леоненко П.М. Методологічні основи еволюційної економічної теорії / Сучасні економічні теорії. К. : Знання, 2007. 878 с.
URL: https://pidruchniki.com/1529052744030/politekonomiya/metodologichni_osnovi_evolyutsiynoyi_ekonomichnoyi_teorii
12. Новая философская энциклопедия: в 4-х т. / Ин-т философии РАН; 2-е изд. М.: Мысль, 2010. Т. 3, 2010. 634 с.

References.

1. Filipenko, A. (2006), *Ekonomichnyi rozvytok suchasnoi tsyvilizatsii* [The economic development of modern civilization], Znannia Ukrainy, Kyiv, Ukraine.
2. Halchynskiy, A. (2012), "Economic Development: An Updated Paradigm Methodology", *Ekonomika Ukrainy*, vol. 5, Pp. 4–17.
3. Hrytsenko, A. (2018), *Vidtvoriuvalna dynamika ekonomichnykh system: instytuty ta diialnist* [Reproduction dynamics of economic systems: institutions and activities], NAN Ukrainy, Kyiv, Ukraine.
4. Smiesova, V. (2017), "Reproduction of economic interests as a nonlinear dynamic system", *Problemy ekonomiky*, vol.4, Pp. 336–343.
5. Stepin, V.S. (2010), *Novaya filosofskaya entsiklopediya* [New Philosophical Encyclopedia], 2-d ed., vol.2, Myisl, Moscow, Russia.
6. Heiets, V. and Shynkaruk, L. (2011), *Strukturni zminy ta ekonomichni rozvytok Ukrainy* [Structural changes and economic development of Ukraine], NAN Ukrainy, Kyiv, Ukraine.
7. Mocherniy, S. (2005), *Ekonomichni entsyklopedychnyi slovnyk* [Economic Encyclopedic Dictionary], vol. 1, Svit, L'viv, Ukraine.
8. Lytvynenko, N. (2015), *Instytutsionalni skladovi sotsialno-ekonomichnoho rozvytku krainy* [Institutional components of socio-economic development of the country], NHU, Dnipropetrivs'k, Ukraine.
9. Voloshyna, O. (2018), "Theoretical aspects of the definition and essence of economic development of the enterprise", *Ekonomika i suspilstvo*, vol. 15, Pp. 237–242.
10. Cheremisinova, D. (2017), "Modern development of the definitions of "economic growth" and "economic development", *Economics*, vol.3 (24), Pp. 6–12.
11. Chukhno, A. Yukhymenko, P. and Leonenko P. (2007), "Methodological bases of evolutionary economic theory", available at: https://pidruchniki.com/1529052744030/politekonomiya/metodologichni_osnovi_evolyutsiynoyi_ekonomichnoyi_teorii (Accessed 20 July 2020).
12. Stepin, V.S. (2010), *Novaya filosofskaya entsiklopediya* [New Philosophical Encyclopedia], 2-d ed., vol.3, Myisl, Moscow, Russia.

Стаття надійшла до редакції 20.07.2020 р.